PRO FOLKLORISTICA VIII

Klaasmäel

3610

TARTU 2001

Toimetajad: Mall Hiiemäe, Kanni Labi
Korrektuur: Janika Oras, Mari Sarv
Kaanekujundus: Mari-Ann Remmel
Küljendus: Indrek Tenno

© Eesti Kirjandusmuuseum 2001

ISSN 1406-3808
ISBN 9985-9322-8-5

Sisukord

Katrin Alekand. Setu legendilaadsete muinasjuttude ruumisemiootikast 5

Risto Järv. Eesti imemuinasjuttude kangelaste, jutustajate ja kogujate soost 28

Andreas Kalkun. Mõistus ja tunded. Protestantlik ja ortodoksne Anne Vabarna tekstides 45

Annika Kilgi. Nõo keel. Nõo Reaalgümnaasiumi õpilaste slängist 66

Melika Kindel. Kuusalu kohapärimus kaasajal (1999. aastal koolides toimunud küsitluse põhjal) 70

Kanni Labi. Verbid Jõhvi ja Iisaku regilauludes 81

Pärtel Lippus. Herbert Tampere ja Tallinna konservatoorium 94

Merili Metsvahi. Libahunt Thiesi võitlused 101

Piret Paal. Halltõve-juttude tegelaste sotsiaalne taust. Lähemalt rollidest ja karakteritest 114

Liina Paales. Kas viipekeeles saab laulda ehk kurdipärimuse liikidest eesti viipekeelse rahvaluule näitel 129

Ingrid Pukk. Edgar Valter ja pokukultuur 149

Pille Runnel. Hiireklõpsu kaugusel asuvad surnuaiad 158

Mari Sarv. Parallelismi liigitamise poole 175

Liina Sillaots. Eesti Ajalooarhiivi kummituslood – mälestused muistenditest? 186

Timothy R. Tangherlini. "Keda kutsuksid appi?" Kirikuõpetajad ja kodukäijaohu kõrvaldamine taani muistenditraditsioonis 195

Kärri Toomeos-Orglaan. Mees- ja naiskangelasest muinasjuttudes "Tuhkatriinu" (AT 510A) ning "Kuningatütar klaasmäel" (AT 530A) 219

Setu legendilaadsete muinasjuttude ruumisemiootikast

Katrin Alekand

Sissejuhatuseks

Käesolev uurimus setu legendilaadsete muinasjuttude ruumisemiootikast on edasiarendus setu imemuinasjuttude ruumisuhteid käsitlevast tööst (Alekand 1999). Seetõttu on siin kasutatud ka eelmise töö materjale ning tulemusi, peaasjalikult küll võrdlusmomendi loomiseks, mille abil üht või teist aspekti rõhutada.

Analüüsimaterjaliks on Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest valitud 40 setu legendilaadset muinasjuttu, eesmärgiga saada setu legendilaadsetest muinasjuttudest võimalikult ülevaatlik läbilõige.

Valdav osa tekstidest pärineb Sommeri kogust, vaid 4 Hurda ja 5 Eesti Rahvaluule Arhiivi kogust. Esindatud on umbes 24 Aarne-Thompsoni kataloogi jututüüpi, paljudes teisendites on üheks looks liidetud mitmeid jututüüpe. Lõviosa tekstidest on kogutud 20. sajandi 20–30. aastatel, hiliseim kirjapanek pärineb 1940. aastast, kolm teksti aga 19. sajandi viimastel kümnenditel kogutud materjalidest.

Nagu setude imemuinasjutud, nii on ka nende legendilaadsed muinaslood väga kütkestav uurimis- ja lugemismaterjal. Suulise loovestmise traditsioon on Setumaal olnud palju olulisem ning kauemat aega igapäevaelus kasutusel kui mujal Eestis. Asendas ju suuline pärimus pikka aega kirjasõnalist mälu. Omaksvõetud õigeusk jäi mõneti vaid kristlike kommete ning rituaalitäitmise tasemele, venekeelsed jumalateenistused jäid aga setudest kirikulistele tihtipeale sisuliselt suuresti arusaamatuks.

Pentikäinen, Juha 1968. *The Nordic Dead Child Tradition. Nordic Dead-Child Beings. A Study in Comparative Religion.* FFC 202. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
Pentikäinen, Juha 1969. The Dead Without Status. *Temenos* 4, pp. 92–102.
Pleijel, Hilding 1970. *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige.* Stockholm: Verbum.
Pleijel, Hilding 1978. *Den svenska folkkulturens religions- och kyrkohistoriska bakgrund.* Lund: Signum.
Reitman, Ivan (director) 1984. *Ghostbusters.* Los Angeles: Columbia Pictures.
Rockwell, Joan 1981. The Ghosts of Evald Tang Kristensen. *The Folklore of Ghosts.* Ed. H. R. Ellis Davidson. Mistletoe Series, vol. 15, Cambridge: D. S. Brewer, pp. 43–72.
Rockwell, Joan 1982. *Evald Tang Kristensen: A Lifelong Adventure in Folklore.* Aalborg Studies in Folk Culture, 5. Aalborg: Aalborg University Press.
Scocozza, Benito; Grethe Jensen 1994. *Danmarkshistoriens Hvem Hvad og Hvornår.* Copenhagen: Politikens forlag.
Stokker, Kathleen 1995. Between Sin and Salvation: The Human Condition in Legends of the Black Book Minister. *Scandinavian Studies* 67, pp. 91–108.
Tangherlini, Timothy R. 1994. *Interpreting Legend. Danish Storytellers and Their Repertoires.* New York and London: Garland Publishing, Inc.
Tangherlini, Timothy R. 1995. Storytelling Games and the Game of Storytelling: Social Norms and Legend in Nineteenth Century Denmark. *The 1994 John M. Olin Working Paper Series in Law, Economics and Institutions*. Center for the Study of Law and Economics, School of Law, University of California, Berkeley.
Tangherlini, Timothy R. 1998. Barter and Games. Economics and the Supernatural in Danish Legendry. *Arv*, 1997.
Thomas, Keith Vivian 1971. *Religion and the decline of magic: Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Mees- ja naiskangelasest muinasjuttudes "Tuhkatriinu" (AT 510A) ning "Kuningatütar klaasmäel" (AT 530A)

Kärri Toomeos-Orglaan

Nii imemuinasjutu AT 510A ("Tuhkatriinu") kui AT 530A ("Kuningatütar klaasmäel") kangelaseks on madalal positsioonil olev, perekonna poolt ohustatud noor, kes abielludes kõrgest soost partneriga saavutab kõrge positsiooni, rikkuse ja turvalisuse. Kuna ühel juhul on tegemist naiskangelase, teisel juhul meeskangelasega, hakkas mind huvitama, kuidas sarnase lõpplahenduse (abielu) ning võrdlemisi sarnase motiivikogumi korral kangelased käituvad ja kas kangelase kujutamises saab välja tuua mingisuguseid põhimõttelisi erinevusi, lähtudes tema soost.

Artikkel põhineb ETF projekti "Eesti imemuinasjutud" käigus ajavahemikul 1999–2000 arvutisse sisestatud Jakob Hurda, ERA ja EÜS-i kogude tekstidel, hõlmates jututüüpide "Tuhkatriinu" 34 ning "Kuningatütar klaasmäel" 56 teisendit.

AT 510A süžees on vaeslapsel kuri võõrasema, kes sunnib teda raskeid töid tegema, enda tütart aga hoiab. Võõrasema läheb oma tütrega kirikusse, vaeslaps jäetakse koju. Tal tuleb tuhast oad, herned, läätsed välja noppida ning neist supp keeta või mõni muu ülesanne täita. Kangelannale tuleb appi hall vanamees, kes kingib talle imelised riided. Vaeslaps läheb kirikusse. Seal jääb ta silma kuningapojale, kes laseb uksepaku tõrvata, et nii tüdruk kinni püüda. Vaeslaps kaotab kinga. Kuningapoeg teatab, et see, kellele king jalga mahub, saab tema naiseks. Võõrasema raiub oma tütre varbad

Artikkel on valminud ETF grandiprojekti nr 3894 raames.

(kanna) maha, kuid pettus avastatakse ning kuningapoeg leiab õige pruudi.

Vaatluse all olevates teisendites kontamineerub AT 510A 17-s teisendis (vt viiteid lõpus). Kontaminatsioonide tõttu võib jutu süžee siintoodust erineda. Näiteks puudub AT 510A-le tüüpiline kinkimissituatsioon, kus kangelane saab abivahendid, kontaminatsioonis "Vaenelaps ja peretütar" (H II 52, 146/51 (49) < Kanepi AT 480A+510A).

AT 530A süžees palub isa surivoodil oma kolme poega, et nad tema haual valvaksid. Isa palve täidab noorim, kes saab ülesande täitmise eest kingiks imeesemed. Seejärel saabub teade, et kuningas on pannud oma tütre klaasmäele ning see kosilastest, kes jõuab klaasmäe tippu, saab kuningatütre endale naiseks. Kangelase vennad lähevad katsele, jättes noorima venna koju. Noorim aga kasutab isa haual valvamise eest saadud imeesemeid ning kolmandal katsel vallutab klaasmäe, saab kuningatütrelt märgiks sõrmuse ning lahkub. Seejärel hakatakse kangelast otsima, ta leitakse tänu asitõendile ja noored abielluvad.

56-st vaadeldud teisendist kümnes puudub motiiv isa haual valvamisest – kolm venda, kuulnud kuningatütrest klaasmäel, asuvad kohe kosjateele. Kuid siingi jätavad vanemad vennad noorima koju. Nad annavad talle igasuguseid kodutöid. Tavaliselt on selleks ubade, herneste, läätsede tuhast korjamine. Sellise süžeearenduse puhul tuleb abistaja kangelase koju, aitab tal töid teha ning kingib imeesemed. Järgnev on sama – klaasmäe vallutamine kolmandal katsel, märgi saamine, kangelase otsimine ning pulmad.

AT 530A on 510A-ga võrreldes tüübikindlam, kontamineerudes vaid üheksas teisendis.

Varem on neid jututüüpe eesti materjali põhjal vaadelnud A. Annist ning E. Kalmre. Eda Kalmre monograafia "Tuhkatriinu" (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis" annab ülevaate võimalikest kirjanduslikest mõjutustest AT 510A eesti teisenditele tervikuna. Autor vaatleb lähemalt ka AT 510A-ga kontamineeruvaid jututüüpe (Kalmre 1989: 137–147). August Annist analüüsib, küll üsna põgusalt, Fr. R. Kreutzwaldi muinasjuttude võimalikke allikaid (rahvajutud, kirjandus, Kreutzwaldi enda fantaasia). Annisti arvates on Kreutzwald "Tuhka-Triinu" loo kujundamisel toetunud lisaks rahvajutule ka kirjanduslikele eeskujudele (Perrault, vennad

Grimmid) ning vürtsitanud muinasjuttu ajastule omase sentimendi ja moraalsusega (vt Annist 1966: 141–143).

AT 530A-ga sarnaseid motiive leidub Kreutzwaldi muinasjutus "Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud". Rahvaehtsatest teisenditest erinev on motiiv seitse aastat klaasmäel magavast kuningatütrest ja muinasjutu lõpus selguv asjaolu, et kangelane pole lihtinimene, vaid nõiutud kuningapoeg. Annist märgib, et sellega lõhub Kreutzwald imemuinasjutu põhiidee, kus lihtne, väliselt halvakspandud noormees osutub kangelaseks oma moraalsete väärtuste tõttu (Annist 1966: 160–162).

Muinasjututeooria kontekstis lähtun analüüsitavate jututüüpide vaatlemisel Satu Apo ja Bengt Holbeki arusaamadest. Apo paigutab edela-soome teisendeid analüüsides nii AT 510A kui AT 530A alltüüpi "Kangelane saab abikaasa" (A1.), mis jaguneb omakorda neljaks. AT 530A kuulub kategooriasse "Kangelane saab abikaasa pärast ülesande täitmist" (A1.1.) ning AT 510A "Kangelane/lanna saab abikaasa erootiliste vahendite abil " (A1.4.) (Apo 1986: 90–92; 112–113).

Bengt Holbeki teooria taustal mahuvad mõlemad jututüübid nn sümbolmuinasjutu raamidesse. Sümbolmuinasjutu (*fairy tale*) mõiste pakub välja Katri Laurimaa (1999) oma magistritöös "Muinasjutu *Vahetatud naine* (AT 403B) eesti teisendid rahvusvahelises kontekstis". Siia kuuluvad jutud, mis lõppevad pulmadega või siis abikaasade taasühinemisega ning selleni viivaid sündmusi iseloomustavad imepärased jutuelemendid.

Holbek väidab, et imemuinasjutt kui sümboltekst on tihedalt seotud reaalse maailmaga. Sümbolmuinasjutud vihjavad tõelisele maailmale imeliste nähtuste, sündmuste ja asjade kaudu. Holbek ei otsi mingisugust algtähendust, vaid just imepäraste elementide tähendust traditsioonikandjatele. Maailm, mida muinasjuttudes kujutati, ei peegeldanud otseselt reaalset maailma, vaid jutustajate/kuulajate arusaama sellest, milline see võiks olla (Holbek 1987: 404–406).

Satu Apo toob imemuinasjutu definitsioonis välja kaks aspekti: esiteks on tegemist imelisust ja ebareaalsust kujutavate meelelahutuslike fantaasiatega. Neis esinevad argipäevale mittevastavad fantastilised sündmused, mis toovad vaheldust traditsioonikandjate igapäevaellu. Samas ei jäta Apo päris kõrvale ka reaalse maailma mõju imemuinasjutule – siin kajastuvad nii igapäevaelust pärit

hoiakud, hinnangud inimeste ja olustiku kujutamisel kui ka jutustajate/kuulajate soovid ning hirmud (Apo 1986: 192–193).

Täisealiseks saamine, kaasa otsimine ning pere loomine on traditsioonikandjate reaalne maailm. Nagu tõelises, nii ka muinasjutumaailmas kehtivad mingisugused kinniskujutelmad mehele/naisele sobilikust käitumisest, hoiakutest, eluviisidest.

Aili Nenola arvates peegeldab suuline pärimus oma aja soorollikäsitlust ning seetõttu võiks seda vaadelda osana sümboolsest süsteemist, mis tugineb valitsevatele soorollidele ja sugudevahelistele suhetele ning uuendab neid (Nenola 1990: 12). Rollistereotüübi puhul räägitakse sellest, milline peaks mees või naine olema, ning see annab võimaluse lähikondsete käitumist kontrollida (Nenola 1986: 100–102).

Üks tuntuimaid rolliklišeesid on aktiivne mees ja passiivne naine (Moser-Rath 1987: 113). Meeskangelast iseloomustatakse ennekõike aktiivsuse kaudu. See väljendub riskivalmiduses, vapruses, julguses, seiklusjanus. Olulised tunnused on ka tarkus, teravmeelsus, teadmised, kavalus, osavus. Kangelase soost olenemata hinnatakse tema sõbralikkust, abivalmidust, truudust, ustavust, ausust, mis on n-ö üldinimlikult väärtustatud omadused (Roth 1999: 147–149).

Naist kujutatakse tavaliselt mehest abitumana, passiivsemana ja perega seotumana. Muinasjuttudes keskendutakse naise moraalsusele. Vastandite kaudu (nt peretütar – võõrastütar) luuakse pilt sellest, milliseid nõudmisi naisele üldiselt esitatakse. See tähendab, et milline on hea, milline halb naine ning milline on naisele sobilik käitumine. Healt naiselt oodatakse sõnakuulelikkust, alandlikkust, sõbralikkust, abivalmidust ning praktilistel kaalutlustel ka mitmete kodu- ja majapidamistööde oskamist (Apo 1990: 24–27). Rolliasetust, kus naiskangelane on passiivne ning abitu, seostavad naisküsimuse uurijad patriarhaalsest ühiskonnakorraldusest tuleneva meheliku vaatenurgaga (Horn 1990: 732–733; Apo 1986: 198–209).

Järgnevalt püüangi lähemalt vaadelda, kuidas, ja kas üldse, rollistereotüübid neis jututüüpides (AT 510A ja 530A) realiseeruvad. Võrdlemise hõlbustamiseks olen vaadelnud neid kolmes osas.

Kangelase kodune olukord ja suhted pereliikmetega

AT 510A ja 530A algussituatsioonis kujutatakse, nagu muinasjuttudes tavaliselt, kangelase kodu ning perekonda. Siin saame teada ka kangelase sotsiaalse staatuse (kuningapoeg/-tütar, vaese mehe poeg, vaeslaps jne). Kangelane on AT 510A-s ja AT 530A-s reeglina madalast seisusest. AT 510A kangelaseks on vaeslaps või lesknaise kasutütar (võõrastütar). Ta võib olla ka teenijaks perenaise, nõia või vanakurja (vanahalva) juures (8 teisendit). Võõrasema kohtleb vaeslast/kasulast nagu teenijat ning teeb selget vahet oma ja kasulapse vahel. Kangelast alandatakse kõikvõimalikul moel. Tal tuleb teha kõige mustemaid ja raskemaid majapidamistöid, süüa antakse halvasti, riieteks on vanad kaltsud ning tema liikumisvabadus on piiratud (nt ei lubata kirikusse). Põhjuseks, miks võõrasema vaeslast vihkab ning emalikust armastusest ilma jätab, võiks pidada vaeslapse võrdlemisi suurt ideaalilähedust ja sobivust nn hea naise prototüübiks: ta on töökas, abivalmis, sõbralik. Kangelase sisemised väärtused kindlustavad tema tulevase edu ning vaeslapse abiellumisvõimalused laisa ja saamatu peretütre kõrval on kindlasti palju suuremad. Satu Apo nimetabki üheks naise peavaenlaseks imemuinasjuttudes teda kadestavat teist naist (Apo 1986: 203; Horn 1993a: 804).

Kui tüübi 510A naiskangelase perekonna moodustavad tavaliselt võõrad (võõrasema, vaeslaps teenijaks vanakurja juures), siis AT 530A kangelase leiame kodust lähisugulaste keskelt. Otseselt pere sotsiaalset positsiooni ei määratleta, kuid arvata võib, et tegemist on madalama seisusega. Rikas talumees esineb Paide, Setu ja Palamuse tekstis. Ühes Võru teisendis läheb kuningapoeg laia ilma õnne otsima ning pakub end teise kuninga alluvusse tööle (kontamineerub AT 300-ga, "Lohetapja") ning Setu teisendis selgub muinasjutu lõpus, et kangelaseks pole lihtinimene, vaid nõiutud kuningapoeg. Viimases võib ehk Kreutzwaldi mõjutusi näha.

Jutustajad ei rõhuta alati, kas tegemist on vaese või rikka mehe koduga. Kuid eranditult kõikides teisendites leiab aset vendade vastandamine. Kahte vanemat poega või venda nimetab jutustaja tarkadeks, noorimat aga rumalaks. "Rumalus" (lollus) ei ole muinasjutus tingimata negatiivne, selle kaudu märgitakse pigem

"ebaküpsust", mis on lähtekohaks muinasjutukangelaseks arenemisel (küpsemisel) (Roth 1999: 149). Antud tüübi kontekstis tähendaks see siis, et kaks vanemat venda on juba täisealised, noorem aga mitte. Noorima venna "lollust" või "narrust" on seostatud ka kangelase taktikaga – alavääristatuna on ta kaitstud rivaalitsevate vendade eest, kes võivad ta konkurentsikartuses tappa (Horn 1993a: 807).

Oma uurimuses ütleb Apo, et meeskangelase peresuhetele ei pöörata imemuinasjuttudes nii suurt tähelepanu kui naiskangelase puhul. Kui meest võidakse mõnikord kujutada ka peresuhteist eemal olevana (kerjus, sõdur), siis naiskangelast määratletakse alati peresuhete abil (Apo 1986: 201). Siin analüüsitud jututüüpides on nii mees- kui naiskangelane peresuhteis. Naiskangelase suhted lähikondsetega on aga palju kriitilisemad kui vendade omavahelised suhted. Feminiinses muinasjututüübis (AT 510A), kus kangelaseks on naistegelane, kerkib juba alguses esile vaen võimaliku partneri pärast, maskuliinses, meeskangelasega jututüübis (AT 530A) tekib vaen aga alles siis, kui võitlus partneri pärast aktualiseerub. Algsituatsioonis, ebaküpsena, ei konkureeri kangelane oma vendadega, teda ei võeta tõsiselt.

Abivahendite omandamine

Muinasjututüübis 510A läheb võõrasema oma tütrega (tütardega) kirikusse või kuningapoja korraldatud peole, vaeslaps aga jäetakse koju. Talle antakse ebaharilik ülesanne – oad (herned, läätsed, tangud) tuha seest välja korjata ja neist supp valmistada. Kangelane nutab kodus. Tema juurde ilmub hall vanamees. Ta uurib, miks neiu nutab, aitab vaeslapsel võõrasema antud ülesande täita ning kingib imelised riided. Neljas AT 510A teisendis saab vaeslaps abi ema haual käies ("ema luukesed", "tuvid", "vanamees"). Siin võib näha teatud sarnasust või paralleeli AT 530A-ga, kus kangelast abistab surnud isa. Sellist abivahendi omandamisviisi, kus kangelane nutab kodus või palvetab ema haual, nimetab Apo spontaanseks (Apo 1986: 199).

Abistaja kingib vaeslapsele ilusad riided, et ta saaks kirikusse või peole minna. Mitmete muinasjutu-uurijate arvates peegeldab imeline kink üheltpoolt kangelase sisemisi väärtusi – ta on abivalmis,

sõbralik, sõnakuulelik, töökas – ilusad riided on tasu nn õige käitumise eest. Teisalt on kingitus vahendiks kangelase võluvaks ja ihaldusväärseks partneriks muutmisel (Moser-Rath 1987: 111; Horn 1993a: 804; Apo 1986: 112). Riietust on võetud ka kui sümbolit, kus kangelase inetud, räbaldunud riided tähendavad tema ebaküpsust (Horn 1993b: 1436–1437). Sellisel juhul võib vaeslapsele kingitud ilusaid riideid defineerida omakorda kui märki tema küpsusest. Holbeki arvates sümboliseerivad abistajalt saadud imelised kingitused kangelase peidetud sisemisi väärtusi ja ta nimetab sellist, atribuutide kaudu sisemiste omaduste väljendamist eksternalisatsiooniks (Holbek 1987: 442).

Kontamineerunud teisendites võib selline AT 510A-le omane kinkimissituatsioon puududa, kui abivahendid omandatakse kontaminatsioonis esinevale teisele jututüübile omasel moel.

AT 530A-s annab isa poegadele ülesande – tavaliselt (rohkem kui 20 teisendis) on selleks tema haual valvamine. Ühes Setu teisendis peavad vennad valvama paaba surnukeha (ERA II 144, 498/502 < Setu, Vilo v.), kahes teisendis (ERA II 151, 558/66 (1) < Setu, Mäe v.; ERA II 174, 628/36 (22) < Setu, Järvesuu v.) aga isa kamast kääpa juures või tuleb neil isa palvel lihtsalt heinakuhja valvata (H II 3, 343/7 < Setu).

Isa palve täidab või saab ülesandega hakkama vaid noorim vendadest. Siin saab kangelane enda käsutusse ka imelised abivahendid. Võimalus imeliste esemete omanikuks saada antakse kõigile poegadele, kuid ainult noorim, rumalaimaks peetud vend, kasutab selle ära. Katalin Horn peab võimalikuks, et kangelane käitub isa palvet täites pigem instinktiivselt, osutudes samas ka ettenägelikuks tulevast katset (klaasmäe vallutamine) silmas pidades (Horn 1993a: 807). Kangelane saab ülesande täitmise eest tasuks hobused või viled, millega neid välja kutsuda. Viled ja hobused on enamasti vase-, hõbeda- ja kullakarva, kuues teisendis vallutab kangelane klaasmäe teemanthobusega.

Abivahendi kingib tavaliselt isa, kuid esineb ka "võõras", "üks mees", "üks hääl", "kutsar", "saks". Kamakäabast valvates püüab kangelane ise hobuse kinni, kes palub end vabastada ja lubab vastutasuks appi tulla.

AT 530A teisendeis, kus isa haual valvamise motiiv puudub, on kinkijaks isa asemel hall vanamees, nagu ka tüübis 510A. Kinkimisstseen toimub nüüd kodus, mitte enam väljaspool (isa haual).

Vanemad vennad lahkuvad, et täita kuninga antud ülesanne (klaasmäele ratsutamine). Nad jätavad noorima venna koju suppi keetma, visates eelnevalt oad, herned, läätsed tuha sisse. Kangelasele tuleb appi hall vanamees, kes aitab tal ülesande täita ning kingib talle hobused ja ilusad riided. Sarnaselt naiskangelasele saab meeskangelane siin abivahendid, jäädes ise passiivseks.

Põhimõtteliselt on siis kahesuguseid võimalusi abivahendi saamiseks. Esiteks konkreetse ülesande täitmisel, teiseks spontaanselt, millega võivad kaasneda ebaharilikud kodutööd. Kuivõrd põhjendatud on tegevustiku analüüsimisel vahetegemine ebaharilike majapidamistööde ja konkreetse ülesande vahel? Mõlemal juhul ilmnevad kangelase varjatud väärtused, kuid konkreetse ülesandega saab kangelane ise hakkama ning see ongi eelduseks abi saamisel. Ebaharilikud kodutööd seevastu vajavad täitmiseks abi. Ka siin on abi saamise eelduseks tegelikult kangelase sisemised väärtused, kuid neid ei rakendata otseselt ülesande täitmisel. Kangelase väärtuste olemasolu selgub abistamise faktist enesest.

Feminiinne jututüüp seondub ainult spontaanse abivahendi omandamise situatsiooniga. Maskuliinse tüübi puhul on enamasti tegemist konkreetse ülesandega, kuid esineb ka spontaanset abivahendi omandamist. Seega võib kinkimissituatsioonis näha teatud soorollistereotüüpe. Meeskangelase varjatud väärtused ilmnevad tavaliselt aktiivse tegevuse käigus, naiskangelase omad aga pigem tema olemisena (hea, lahke, abivalmis).

Kangelase kohtumine tulevase kaasaga

Vaeslaps käib kolmel pühapäeval kirikus (või peol). Oma ilu ja kütkestava välimusega jääb ta silma kuningapojale (rikkale kosilasele), kes otsustab kauni tundmatu endale naiseks kosida. Partneris huvi äratamiseks käitub naiskangelane suhteliselt passiivselt, ta lihtsalt näitab ennast. Ainus, millega ta riskib, on äratundmine võõrasema poolt. Naiskangelasega võrreldes tegutseb meeskangelane pärast abivahendi omandamist aga palju aktiivsemalt. Ta ratsutab klaasmäele (suurele mäele) ja täidab nii kuninga antud ülesande.

Tüübis 510A **valib** kuningapoeg endale kaasa. Vaeslaps jääb talle silma oma ilu tõttu. Kui lähtuda Holbeki teooriast, siis markeerib

vaeslapse välimus (ilusad riided) tema tõelist olemust ja väärtusi ning kuningapoeg valib ta neid märke (võib-olla alateadlikult) mõistes.

Partneris huvi äratamise vahendeist on ilu naiskangelase juures üks tähtsamaid. Meeskangelase jaoks on esmatähtis ikkagi ülesande täitmine, uhke välimus on sekundaarne (Moser-Rath 1987: 111). Ilusatest rõivastest ei piisa, et sümboliseerida kangelase üleolekut teistest kosilastest. Selleks tuleb tal antud juhul täita raske ülesanne (klaasmäe vallutamine), mis õnnestub tänu imelistele hobustele. Ka siin võib tõlgendada abivahendi omadusi kui peegeldust kangelase olemusest – selliste hobuste omanik ei saa olla igaüks, vaid ta peab olema tugev, julge, osav.

Klaasmäe vallutamise ja ülesandega toimetulemise märgiks annab kuningatütar kangelasele sõrmuse (pitsati, kuldmuna). Ka jututüübis AT 510A on märgiandmise motiiv. Naiskangelast aitab hiljem tuvastada kaotatud king. Mõlemas muinasjututüübis eelistavad kangelased jääda tundmatuks. Sageli on meeskangelane asitõendina kasutatava märgi varjamiseks endal pea või sõrme kinni sidunud. Võimalik, et kangelane varjab end seepärast, et kui selguks tema kohtumine võimaliku partneriga ning viimase antud ülesannete edukas täitmine, võiksid pereliikmed ta tappa. Seni aga, kui pole teada kangelase osalus ülesande täitmisel, on ta kaitstud pereliikmete/konkurentide viha eest.

Kuid miks peaks kangelane, kes on ju juba tõestanud üleolekut nii oma oskuste kui väärtuste poolest, ikka veel kartma vastaste agressiooni? Siia sobib minu arvates Satu Apo seletus, mille kohaselt on tegemist pikema protsessiga, mille käigus alaealine kangelane siirdub täiskasvanute maailma, ehk initsiatsiooniperioodiga. Apo kirjutab, et kui kangelane on jõudnud abiellumisikka, tuleb tal kodust lahkuda ning tõestada, et saab täiskasvanute maailmas hakkama, st et ta on võimeline hankima endale abikaasa, hoolitsema pere eest ja tuleb toime lahendamist vajavate probleemidega (Apo 1986: 184–186). Kuna tegemist on alles kangelase siirdumisega täisealiste maailma – ta ei ole päriselt sinna veel vastu võetud – siis selle protsessi käigus on kangelane haavatavam, teda on kergem ohustada.

Kui püüda vaadelda neid situatsioone soorollistereotüübist lähtuvalt, tundub, et siin on olemas teatud vastavused mehele/naisele omaste käitumismallidega. Meeskangelane käitub aktiivselt,

ta täidab ülesande (klaasmäele ratsutamine), naiskangelane aga lihtsalt näitab ennast (kirikus, peol).

Võib küsida, kui aktiivne on kangelane, kes laseb end hobusel kanda, ja teisalt, kas naiskangelane on ikka passiivne, kuivõrd ta läheb kuhugi ja seab ennast ohtu (äratundmise võimalus). Ka naiskangelase käitumisega/tegevusega kaasneb ju olukorra muutus. Aktiivsus/passiivsus on nii mitmeti mõistetavad, et nende terminitega ongi raske selgelt ja üheselt kangelase tegevust põhjendada.

Kokkuvõtteks

Muinasjututüüpides 510A ("Tuhkatriinu") ja 530A ("Kuningatütar klaasmäel") on kangelase kodune olukord ja suhted pereliikmetega esitatud küllaltki sarnaselt – nende staatus peres on madalaim. Kangelane on maskuliinses jututüübis vendadest noorim, feminiinses aga teenijaseisusesse tõugatud vaeslaps/kasutütar. Kangelase madalat staatust ja ebaküpsust markeerivad veel kehvad riided ning lähikondsete alandav, põlastav suhtumine.

Feminiinses tüübis kerkib juba alguses esile vaen võimaliku partneri pärast, maskuliinses on meeskangelane aga pigem ebaküps. Kangelase soost lähtuvalt oleks see siis muinasjutu algsituatsioonis ainukeseks erinevuseks. Abivahendi omandamisel võib samuti näha erinevusi, mis on põhjendatavad kangelase soo ja selle kaudu ka soorollistereotüübiga. Naiskangelane ei täida konkreetset ülesannet ning saab imeesemed passiivselt. Tema naiselikud väärtused ilmnevad aga lahkuses, abivalmiduses, sõnakuulelikkuses ja majapidamistöödega toimetulemises. Reaalselt, jutustajate/kuulajate jaoks, on aktiivsus naise juures taunitav, eriti veel partneri otsingul.

Maskuliinses tüübis saab kangelane abivahendid enamasti pärast ülesande täitist. Isa palvet täites pole ta ainult sõnakuulelik poeg, vaid ka julge, seiklusvalmis, aktiivne tegutseja, kes on valmis eluga riskima, rõhutades selliselt mehelikke väärtusi. Nendes teisendites aga, kus meeskangelane saab abivahendid spontaanselt, väljutakse soorollistereotüübist.

Situatsioonis, kus kangelane kohtub tulevase kaasaga, võib jällegi täheldada erinevusi mees- ja naiskangelase käitumises soorollistereotüübist lähtudes. Naiskangelane läheb kirikusse, ta ei pea

täitma mingit konkreetset ülesannet selleks, et osutuda valituks. Kingiks saadud uhked riided annavad tulevasele partnerile märku kangelase tõelistest väärtustest. Meeskangelase väärtused ei ole tõestatavad aga ainult ilusa välimuse ja uhke ratsu omamisega. Tal tuleb partneri saamiseks veel ka ülesanne täita.

Seega võib analüüsitud jututüüpides nähtud erinevusi mees- ja naiskangelase käitumises seletada soorollistereotüüpidega.

Kontaminatsioonid

AT 530A
H II 3, 342 (121) < Setu 530+531
H II 27, 646/56 (2) < Palamuse 530+530A
H II 31, 131 (7) < Otepää 530+531
H II 52, 83/9 (18) < Kanepi 530+1061
H II 60, 395/408 (16) < Setu, Vastseliina 402+530
H II 74, 719/23 < Võru 530+300
H IV 3, 15/22 (4) < Helme 530+1061
ERA II 194, 571/5 (5) < Setu, Meremäe 530A+559
ERA II 196, 613/20 (9) < Torma 559+530
Vaid lühikeste fragmentidena esineb kaks Äksi teisendit: ERA II 29, 413 (21); ERA II 29, 424/5 (35).

AT 510A
H I 5, 680/2 < teadmata 327+510A
H II 3, 190/5 (46) < Vastseliina 480A+510A
H II 11, 455/61 (25) < Väike-Maarja 480A+ 510A+403C
H II 50, 646/9 (4) < Äksi 510A+403C
H II 52, 146/51 (49) < Kanepi (480A)+510A
H II 70, 55/68 (6) < Setu, Vastseliina 511+510A
H II 71, 491/500 (4) < Vastseliina 511+510A
H III 22, 363/70 (1) < Setu, Vastseliina 510A+480
ERA II 19, 87/91 (3) < Kose 510A+480A
ERA II 39, 216/18 (163) < Audru 510A+501
ERA II 163, 160/5 (19) < Setu, Vilo 510A+403C+409
ERA II 166, 229/30 (55) < Iisaku 510A+500
ERA II 174, 641/54 (25) < Värska 510A+403C+409
ERA II 194, 397/401 (6) < Setu, Vilo 510A+403C

ERA II 204, 317/25 (25) < Setu, Järvesuu 409+510
ERA II 209, 82/91 (3) < Setu 510A+403C+409
EÜS VIII 885/8 (560) < Peetri 510A+403C

Kirjandus

Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad.* Tallinn: Eesti Raamat.

Apo, Satu 1986. *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuainestossa.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Apo, Satu 1990. Kansansadut naisnäkökulmasta: Suuren äidin palvontaa vai potkut Lumikille? *Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista.* Toim. A. Nenola, S. Timonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 24–35.

Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective.* FFC 239. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Horn, Katalin 1990. Held, Heldin. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 6. Herausgeg. R. W. Brednich. Berlin – New York: Walter de Gruyter, S. 721–745.

Horn, Katalin 1993a. Jüngste, Jüngster. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 7. Herausgeg. R. W. Brednich. Berlin – New York: Walter de Gruyter, S. 801–811.

Horn, Katalin 1993b. Kleidung. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 7. Herausgeg. R. W. Brednich. Berlin – New York: Walter de Gruyter, S. 1432–1441.

Kalmre, Eda 1989. "Tuhkatriinu" (AT 510A) eesti rahvatraditsioonis. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* XII. Tartu, lk 137–147.

Laurimaa, Katri 1999. *Muinasjutu "Vahetatud naine" (AT 403B) eesti teisendid rahvusvahelises kontekstis.* Magistritöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Moser-Rath, Elfriede 1987. Frau. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 5. Herausgeg. R. W. Brednich. Berlin – New York: Walter de Gruyter, S. 100–137.

Nenola, Aili 1986. *Miessydäminen nainen.* Tietolipas 102. Helsinki.

Nenola, Aili 1990. Sukupuoli, kulttuuri ja perinne. *Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista.* Toim. A. Nenola, S. Timonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 11–23.

Roth, Klaus 1999. Mann. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 9. Herausgeg. R. W. Brednich. Berlin – New York: Walter de Gruyter, S. 144–162.